

ՀԱՅԵՐՆ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԲԱՆԱԿՈՒՄ. ՁՈՐԱԿՈՉ, ԶԻՆԱԹ-ԱՓՈՒՄ, ՈՉՆՉԱՑՈՒՄ

Անի Ոսկանյան

1908թ. օսմանյան սահմանադրության վերահռչակումից հետո կայսրության ոչ իսլամ ժողովուրդները, այդ թվում՝ նաև հայերը, բանակում ծառայելու իրավունք պահանջեցին: 1910թ. օսմանյան խորհրդարանը լուրջ քննարկումներից հետո ոչ իսլամներին զինվորագրվելու իրավունք տվեց: Հայ երիտասարդները սկսեցին զորակոչվել օսմանյան բանակ, իսկ զինվորական և ռազմաթշկական կրթություն ստացած հայ սպաները՝ ծառայել կայսրության գրեթե բոլոր զորամասերում:

1914թ. օգոստոսի 2-ին՝ Գերմանիայի հետ քաղաքական և ռազմական գաղտնի համաձայնագրի ստորագրումից հետո, իթթիհադական վարչակարգը հայտարարեց համընդհանուր զորահավաք: Զինվորական ծառայությանը պիտանի գրեթե բոլոր հայ տղամարդիկ զորակոչվեցին օսմանյան բանակ:

1914թ. համընդհանուր զորահավաքն իրականացվեց նույն թվականի մայիսի 12-ին ընդունված զորահավաքի մասին լրացուցիչ ժամանակավոր օրենքի հիման վրա (Mükellefiyeti Askeriye Kanuni Muvakkati)¹:

Օսմանյան 1-ին և 2-րդ բանակները կենտրոնացվեցին մայրաքաղաք Ստամբուլի արևմուտքում և արևելքում, մինչդեռ 3-րդ բանակը հաստատվեց ռուսական ճակատում և տեղակայված էր Կովկասում: 1914թ. նոյեմբերին՝ Օսմանյան կայսրության՝ պատերազմի մեջ մտնելուց հետո, 4-րդ բանակը տեղակայվեց Սիրիայում: 5-րդ բանակը, որ հավաքագրվել է 1915թ. գարնանը, պաշտպանել է Ստամբուլի հարավային դարպասները: 6-րդ, 7-րդ, 8-րդ և 9-րդ բանակները ձևավորվել են ավելի ուշ²:

Հայ տղամարդիկ բանակ զորակոչվեցին 3 փուլով: Սկզբում զորակոչվեցին 20-45 տարեկան տղամարդիկ, այնուհետև՝ 15-ից 20, և վերջում՝ 45-ից 60 տարեկանները: Նոր զորակոչվածները միացան արդեն իսկ բանակում ծառայող հայ սպաներին ու զինվորներին: Որոշ տվյալներով Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկզբին օսմանյան բանակ զորակոչվեց 100.000 հայ զինվոր³: Տարբեր հաշվարկներով պատերազմի ընթացքում շուրջ 300.000 արևմտահայ երիտասարդ է զինվորագրվել և կատարել իր զինվորական պարտականությունները⁴:

Առաջին համաշխարհային պատերազմին (1914-1918թթ.) մասնակցել է 38 պետություն՝ ավելի քան 1,5 միլիարդ բնակչությամբ, որը տվյալ ժամանակահատվածում կազմում էր երկրագնդի բնակչության 75 տոկոսը: Այդ ընթացքում զինվորագրվեց ավելի քան 75 միլիոն մարդ⁵: Թուրքական կառավարության հայտարարած զորակոչի արդյունքում սկզբում բանակ զորակոչվեց 650.000 մարդ, իսկ պատերազմի ընթացքում զորակոչիկների թիվը հասավ 4 միլիոնի⁶:

Զորակոչից հետո, կարճաժամկետ նախավարժանք անցնելով, հայ զինվորներն ուղարկվեցին տարբեր զորամասեր: Սակայն, մինչ ռազմական գործողությունների սկսվելը,

¹ Дадрян В., *Геноцид армян: Содержание преступления*, Ереван, МИГА, 2005, с. 11.

² Nicolle D., *The Ottoman Army 1914-1918*, Great Britain, Osprey publishing, 1994, p.12.

³ Մնացականյան Ա.Ն., *Յուշամատենի Մեծ Եղեռնի 1915-1965*, Պեյրուք, հրատարակություն «Զարթոնք» օրաթերթի, 1965, էջ 31:

⁴ Նույն տեղում, էջ 55:

⁵ Միմոնյան Հր., *Թուրք ազգային բուրժուազիայի գաղափարաբանությունը և քաղաքականությունը*, Երևան, «Հայաստան», 1986, էջ 323:

⁶ Новичев А. Д., *Турция, краткая история*, Москва, “Наука”, 1965, с. 130.

դեռևս 1914թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին, սկսվեց հայ զինվորների մասնակի զինաթափումը: Օսմանյան կառավարությունն իր առջև դրած ծրագրի մի մասն ավարտել էր. հայ տղամարդիկ հավաքագրված էին:

Այդ օրերի համար, թերևս, հատկանշական է օսմանյան բանակի սպա Հակոբ Սիրունու նկատառումը. «Մեր գումարտակին մեջ տասնեակ մը հայեր կայինք, տեսակ մը մտերմական խմբակ կազմած՝ զոր փոթորիկը ցրելս ցրելս պիտի ընէր շուտով»⁷:

Իսկ ավստրիացի փոխմարշալ, օսմանյան բանակի գլխավոր շտաբում ռազմական լիազոր ներկայացուցիչ Ժ. Պոմյանկովսկին գրել է. «Թուրքերը սկսեցին հայ առողջ տղամարդկանց ոչնչացումը, որպեսզի անպաշտպան դարձնեն բնակչության մնացած մասը»⁸:

1914թ. հոկտեմբերի 17-ին՝ գերմանա-թուրքական ռազմական նավատորմի կողմից ռուսական սեծովյան նավահանգիստների ռմբակոծությունից երեք օր անց, Ռուսաստանը պատերազմ է հայտարարում Օսմանյան կայսրությանը: Ակտիվ ռազմական գործողություններ են ծավալվում Կովկասյան ճակատում:

1915թ. հունվարին Էնվեր փաշայի 120.000-անոց բանակը ջախջախվեց Սարիղամիշի ճակատամարտում: Թուրքական սպայակույտը գերությունից փրկվեց հայ զինվորների հետևողական դիմադրության շնորհիվ⁹: Էնվեր փաշային անխուսափելի գերությունից փրկեց սերաստացի սպա Հովհաննես Ակինյանը, ով, ծանր վիրավորվելով, ավելի ուշ մահացավ: «Հակառակ որ Էնվերի կեանքը փրկուեր էր հայու արիւնով, դարձեալ ան յանուն Իթթի-հատի եռապետութեան, իբր իր կեանքի փրկագին, հրամայել էր թրքական բանակի հայ զօրքերուն զինաթափումը»¹⁰:

Սակայն այս հանգամանքը ևս հետ չպահեց երիտթուրքերին արդեն ծրագրված ցեղասպանությունն իրագործելուց:

1915թ. փետրվարի 23-ին տրվել է գլխավոր հրամանատար և պատերազմական նախարար Էնվեր փաշայի՝ կայսերական բանակում ծառայող բոլոր հայ զինվորականներին զինաթափելու և ոչնչացնելու, հայ սպաներին ձերբակալելու պաշտոնական հրամանը¹¹:

Օսմանյան բանակի հայ զինվորներին զինաթափելուց հետո իշխանությունները նրանց ընդգրկեցին բանվորական (amele taburlari), բեռնափոխադրող (hamal taburlari), շինարարական (inşaat taburlari) և երկրագործական գումարտակներում (ziraat taburlari): Միաժամանակ սկսվեցին նաև հայ սպաների ձերբակալությունն ու մեկուսացումը:

Պատմաբան Հայկազն Ղազարյանը գրում է, որ դեռ Իթթիհադի Սալոնիկի համաժողովում կայացրած, ապա պառլամենտի կողմից վավերացրած քրիստոնյաների զինվորագրության բուն նպատակը հայրենիքի սահմանների պաշտպանությունից ավելի, ոչ թուրք զինվորներին բանակում վերահսկողության տակ վերցնելն էր՝ դյուրացնելու համար նրանց հետագա բնաջնջումը զինվորական միջոցներով¹²:

Թուրքագետ Ա. Ավագյանը ևս մատնանշում է, որ տվյալ հարցում ողջ կարգադրություններն արվում էին անմիջապես զինվորական ուղիներով, և որոշումները կայացնում էին զինվորական շրջանակները: Խոսքը հայ զինվորներին զինաթափելու և նրանց՝ թիկունքում աշխատանքների տեղափոխելու ու ոչնչացնելու մասին է¹³:

⁷ Սիրունի Յ., *Ինքնակենսագրական նօթեր*, Երևան, 2006, էջ 198:

⁸ Дадрян В., *նշվ. աշխ.*, էջ 11:

⁹ Կարոյան Գ. Մ., *Մեծ Եղեռնի նահատակ հայ բժիշկները*, Պոսթոն, 1957, էջ 18:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 110-111:

¹¹ Սարաջեան Խ., *Հայոց դերը Թուրքիոյ մէջ*, Երևան, Շիրակացու անուան համալսարանի հրատարակություն, 2000, էջ 44:

¹² Ղազարեան Հ., *Յեղասպան թուրքը*, Բեյրութ, տպարան Համագգային, 1968, էջ 21-22:

¹³ Авакян А., *Геноцид 1915г. Механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, 1999, с. 102.

Չնայած արդեն սկսվել էին հայ զինվորականների զինաթափումն ու ոչնչացումը, այդուհանդերձ 1915թ. սկզբին Էնվեր փաշան Կոնիայի եպիսկոպոսին ուղղված իր նամակում գրում էր. «...օսմանյան բանակի հայ զինվորները բարեխղճորեն կատարում են իրենց պարտականությունները ռազմական գործողությունների թատերաբեմում, ինչը ես կարող եմ վկայել իմ սեփական դիտարկումներից»¹⁴:

Ֆրանսիացի լրագրող Անրի Բարբին նշում է, թե Սարիղամիշի պարտությունից հետո, որի իրական պատճառները թաքցնում էին զինվորական իշխանությունները, ամբողջ հանգանքը զցեցին զորագնդերի մեջ ծառայող հայ տարրերի վրա¹⁵: Այսպես, Քյուփրու-քոյի տակ պարտվել և փախուստի էր դիմել ամբողջ թուրքական բանակը, բայց դասալքության մեջ մեղադրվեցին և զնդակահարվեցին 50 հայ զինվորներ¹⁶:

Հրաշալի իմանալով, որ թուրքական բանակում համատարած բնույթ են կրում զանգվածային դասալքությունն ու զինվորական ծառայությունից խուսափելը, 9-րդ կորպուսի հրամանատար Իսհան փաշան հանդես է գալիս տարբեր առաջարկներով՝ օսմանյան բանակի ծանր բարոյահոգեբանական վիճակը կարգավորելու համար: Օսմանյան բանակում նման խնդիրներ առաջացան հենց պատերազմի սկզբից, ինչի մասին փաստում են դեռևս 1914թ. նոյեմբերին բարձրաստիճան սպաների կողմից արված հայտարարությունները:

Դիվիզիայի հրամանատար Ալի Օսմանը հիշեցնում էր իր ենթականերին.

«...լինի սպա թե զինվոր, ոչ ոք չի կարող թողնել իր զորամասը առանց հրամանի: Թեկուզ մի քանի րոպե զորամասը լքողը կհամարվի ռազմական գործողությունների վայրը լքող և համապատասխան արարքին կհետևի պատիժը...»¹⁷:

Զինվորական կարգապահությունը շատ խիստ էր հատկապես հայ զինվորների նկատմամբ: Հայ զինվորները փոքր հանցանքների կամ կարճ բացակայությունների համար պատժվում էին խստագույնա: Աղբյուրներից մեկի համաձայն՝ Կեսարիայի պատերազմական ատյանի կողմից մահվան են դատապարտվել որոշ հայ զինվորներ, իսկ մահապատիժն իրականացվել է նրանց հարազատների աչքի առջև¹⁸:

Յուրաքանչյուր անգամ դասալքության հարցն օգտագործվում էր ընդդեմ հայերի, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ քարոզչական նպատակներով: Հաճախ լուրեր էին տարածվում, որ հայ բնակչությունը դիմադրել է զորակոչին, կամ հայ զինվորները լքել են դիրքերն ու միացել հակառակորդի բանակին: Հայերի կողմից դասալքության դեպքեր իսկապես եղել են, բայց հայ զինվորներն այդ կերպ հաճախ փորձել են փրկվել թիկունքում դաժանաբար սպանվելու հեռանկարից, ինչը չի կարելի ասել թուրք դասալիքների մասին, ովքեր պարզապես խուսափում էին ծառայությունից և թիկունքում զբաղվում հանցագործությամբ՝ մասնավորապես հայերի կոտորածով և կողոպուտով:

Հատկանշական է նաև 1915թ. ապրիլի 16-ին Վանի նահանգապետ Ջևդեթ բեյին դասալքության հարցի շուրջ ներկայացված փաստաթղթերից մեկում արված այն դիտողությունը, թե դասալիք չի կարող համարվել այն զինվորը, ով զենք չունի¹⁹:

¹⁴ Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում /1915-1918թթ./, ըստ կայսերական Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարության քաղաքական արխիվի վավերագրերի, կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ ՀՀ ԳԱԱ ակադեմիկոս Վ. Ա. Միքայելյան, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2004, էջ 199-200:

¹⁵ Պարալի Հ., Սարսափի երկրին մեջ, Պեյրուք, տպ. «Մեսրոպ», 1965, էջ 20:

¹⁶ Կիրակոսյան Զ., Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը, 1914-1916թթ., Երևան, «Հայաստան», 1965, էջ 221:

¹⁷ Арутюнян А. О., *Кавказский фронт 1914-1917гг.*, Ереван, «Айастан», 1971, с. 157.

¹⁸ Կեսարացի Վ., Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965, էջ 347:

¹⁹ Կիրակոսյան Զ., նշվ. աշխ., էջ 224-226:

Հարկավոր է նշել, որ դեռևս 1914թ. օգոստոսի համընդհանուր գորահավաքի սկզբում շատ զինակոչիկներ չեն ներկայացել գորակոչային կետեր: Մինչդեռ պատերազմական նախարար Էնվեր փաշան, խոսելով սուլթանի, թուրքական կառավարության և նույնիսկ Ալլահի անունից, ասում էր. «Մեր երկրում, վերջապես, պետք է ստեղծվի այնպիսի վիճակ, որ չմնա ոչ մի դասավիժ և անտարբեր»²⁰:

Ուրֆայում շվեյցարացի միսիոներ Յ. Կյունցլերը 1915թ. փետրվարին գրում է, որ չորս հարյուր նորակոչիկ, այդ թվում՝ մի խումբ հայեր, մեկնել են Այնթափ: Նրանցից Այնթափի գորանոց ներկայացել է միայն չորս հոգի, ովքեր հայեր էին: Նրանց ընդունող սպան ծիծաղել է ու հրամայել քառյակին, որ նույնպես հեռանան²¹:

Օսմանյան բանակում ծառայող հայ զինվորները տարբեր ռազմաճակատներում ճշգրտորեն կատարում էին իրենց զինվորական պարտականությունները, նրանք շարունակում էին կռվել նույնիսկ սեփական ընտանիքներից լուր չունենալով կամ արդեն իսկ նրանց տեղահանության մասին տեղեկացած լինելով:

Թվում էր, թե զինվորագրության իրավունքը նրանց ոչ միայն օսմանյան պետության լիիրավ քաղաքացի է դարձնում, այլև օգնելու է պաշտպանել իրենց և իրենց ընտանիքները: Սակայն համընդհանուր գորակոչն այն մեծ թակարդն էր, որում հայտնվեց հայ ժողովրդի արական մասը. բանակում գտնվելը նպաստեց նրանց կազմակերպված ջարդին:

Նախապես կազմված ծրագրով ու հստակ հրամաններով նրանց ոչնչացնում էր այն բանակը, որտեղ նրանք գորակոչվել էին՝ հաշվի չառնելով նույնիսկ. «...որ զինուորական համազգեստով մարմին մը բաց տեղ մը ձգել անցնիլը **անպատուրթին էր պետութեան մը զինուորական համազգեստին**»²²:

Տարբեր երկրների պաշտոնական արխիվների փաստաթղթերում կան բազմաթիվ վկայություններ հայ զինվորականներին ոչնչացնելու մասին հետևյալ սխտեմով՝ գորահավաք-զինաթափում-մեկուսացում-ոչնչացում:

Էնվեր փաշայի մտերիմ ընկեր, Թուրքիայում Գերմանիայի ծովային կցորդ, կապիտան-լեյտենանտ Հանս Հումանը նշում է, որ հայերին բանվորական աշխատանքների նշանակումը ոչ մի կերպ կապված չէր թուրքական բանակի թիկունքում ապստամբության հետ, ինչը հաճախ շեշտում են թուրքական աղբյուրները: Թուրքիայի պատերազմ մտնելուց 2 շաբաթ առաջ, այսինքն՝ 1914թ. հոկտեմբերի 16-ի զեկուցման մեջ նա հաղորդում է, որ հայերից և հույներից արդեն բանվորական գումարտակներ են ձևավորելու: Այսպիսով, դա տեղի է ունեցել շատ ավելի շուտ, քան հայերի մոտ կարող էր առիթ կամ պատճառ գտնվել ապստամբության մասին մտածելու կամ այն իրականացնելու²³:

1914թ. հոկտեմբերին հայ զինվորներին զինաթափելու մասին այլ վկայություններ եւս կան. «Թուրքերը 1914 տարւոան Հոկտեմբեր 19էն սկսեալ հայ զինուորները զինաթափ ըրին եւ անոնցմէ կազմեցին բանուորական միութիւններ:

Հոկտեմբերի վերջաորութեան երբ Թուրքիա այլևս պատերազմի մէջ կը գտնուէր Համաձայնականներու դէմ եւ Կովկասի ճակատին վրայ զինուորական գործողութիւնները

²⁰ Арутюнян А. О., *նշվ. աշխ.*, էջ 157:

²¹ Կյունցլեր Յ., *Արյան և արցունքների երկրում, Իրադարձությունները Միջագետքում Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ, թարգմանեց՝ Ա. Հայրունի, Հ. Մարտիրոսյան, Ա. Միրզոյան, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2011, էջ 24:*

²² Կարոյեան Գ. Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 88:

²³ Дадрян В., *История Армянского геноцида, Этнический конфликт от Балкан до Анатолии и Кавказа, Ереван, "Гладзор", 2007, с. 331.*

սկսած էին արդեն, սպաներու տրամադրությունը հետզհետե կը փոխուէր բանակի մէջ մնացեալ հայ զինուորներուն հանդէպ»²⁴:

1914թ. նոյեմբերին «Մշակ» թերթը գրել է, որ թուրք բժիշկները հրաժարվում էին օգնություն ցույց տալուց վիրավոր կամ հիվանդ հայ զինվորներին²⁵: Իսկ դեկտեմբերի 16-ից հետո Կովկասյան ճակատից վերադարձող կառապանները պատմում էին, թե բանվորական խմբերը ջարդված էին մաս առ մաս²⁶:

1915թ. հունվարի 26-ին Կոստանդնուպոլսում գրված Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագիտական հաղորդագրություններից մեկում մասնավորապես ասվում է. «Շատ հաճախ հայ զինվորներին ուղարկում են ռազմաճակատի առաջին գիծ, որպեսզի նրանք այնտեղ սպանվեն»²⁷:

Գերմանացի նշանավոր զինվորական ու դիվանագետ, 1915թ. Էրզրումի փոխյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը 1915թ. օգոստոսի 5-ին Կ. Պոլսում Գերմանիայի դեսպան Հոհենլո-հե-Լանգենբուրգին տեղեկացնում է, թե հայոց տեղահանումն ավարտված է՝ միաժամանակ նշելով, որ կառավարությունն ու զինվորական իշխանությունները հայերի դեմ կիրառեցին անասելի դաժան միջոցներ: Բոլոր այն հայերը, որոնք դեռևս զենքը ձեռքներին ծառայում էին, դուրս հանվեցին բանակից և ընդգրկվեցին աշխատանքային գումարտակներում²⁸:

Էրզրումի փոխյուպատոս Շոյբներ-Ռիխտերը հեշտությամբ հերքում է նաև հայերի կողմից կանխամտածված կամ նախապատրաստված որևէ խռովության մասին թուրքական կողմի պնդումները՝ վերոնշյալն ապացուցելով Էրզրումի օրինակով:

«Եթե այստեղ ծրագրվեր որևէ խռովություն, ապա դրա համար շատ հարմար ժամանակ էր հունվարը, երբ ռուսները կանգնած էին Էրզրումից 35կմ հեռավորության վրա, և ժանդարմերիան Էրզրումի կայազորում կազմված էր ընդամենը մի քանի հարյուր մարդուց, այն դեպքում, երբ Էրզրումում միայն աշխատանքային գումարտակներում ընդգրկված էր 3-4 հազար հայ»²⁹:

1915թ. սեպտեմբերի 3-ին Հալեպում Գերմանիայի հյուպատոս Ռյոսլերն իր հաշվետվությանը կցում է Յակոբ Կյունցլերի նամակի պատճենը, որում կասկած կար այն մասին, որ հարյուրավոր ճանապարհաշինարար հայ բանվորներ սպանվեցին Խարանի դաշտում, որը հաստատվեց Բաղդադի երկաթգծի շահագործման ծառայության կողմից: Բաղդադի երկաթգծի վարչության տրամադրության տակ կա Թեյ-Աբիադի կայարանի պետի զեկուցագիրը, որին ժանդարմները պատմել են, որ իրենք բարձրաստիճան իշխանությունների հրամանով գնդակահարել են ճանապարհաշինարար բանվորներին³⁰:

Հետաքրքրական է նաև 1915թ. Բաղդադի երկաթգծի գերմանացի ծառայողի հայտնած մեկ այլ տեղեկություն առ այն, որ զինվորները մեծամասամբ ներգրավված են միայն ճանապարհաշինության մեջ և զենք կրելու իրավունք չունեն: Իսկ նրանց ընտանիքներն աքսորված են անապատ³¹:

²⁴ Կեսարացի Վ., *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի 1915-1965*, էջ 346-347:

²⁵ «Մշակ», Թիֆլիս, 1914, 21 նոյեմբեր, N 264:

²⁶ Կեսարացի Վ., *Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի 1915-1965*, էջ 347:

²⁷ *Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին /1915-1918/*, /փաստաթղթերի ժողովածու/, կազմող և առաջաբանի հեղինակ՝ Արտեմ Օհանջանյան, գերմաներենից թարգմանեց՝ Վառլամ Մարտիրոսյան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, Երևան, 2004, էջ 12:

²⁸ *Հայոց ցեղասպանությունը Գերմանիայի դիվանագետների հաղորդագրություններում*, էջ 5-6:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 12:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 67-68:

³¹ Նույն տեղում, էջ 147:

Երկաթուղիների շինարարության մեջ ներգրավված հայ զինվորները բաժանվում էին 300-500 մարդուց բաղկացած զորախմբերի, որոնք աշխատում էին միմյանցից մի քանի մետր հեռավորության վրա: Թուրքական կանոնավոր զնդերն անսպասելիորեն հարձակվում էին այդ բանվորական խմբերի վրա և, թույլ չտալով ուշքի գալ, նրանց զնդակահարում էին: Եթե որևէ մեկը փորձում էր փախչել, սպա նրանց հետապնդում էին և զնդակահարում³²:

1915թ. սեպտեմբերի 4-ի՝ Տրապիզոնում Ավստրո-Հունգարիայի հյուպատոսության հաղորդագրության մեջ նշված է, որ թուրք սպայի հաղորդման համաձայն՝ հուլիսի առաջին օրերին Համզի-Քոյի մոտակայքում՝ Տրապիզոնից 52 կմ հեռավորության վրա, ռազմական աշխատանքներում ընդգրկված 132 հայ է զնդակահարվել³³:

1915թ. հուլիսի 28-ի՝ Տրապիզոնի ամերիկյան հյուպատոս Օսկար Հայզերի հաղորդման մեջ ասվում է, որ նա խոսել է մի երիտասարդի հետ, ով ծառայության մեջ է գտնվել «İnşaat taburları»-ում և աշխատում է Գյումուշհանեի ուղղությամբ ճանապարհների շինարարության վրա: Բանվորական գումարտակում ծառայող զինաթափված զինվորը պատմել է, որ 14 օր առաջ բոլոր հայերը՝ 180 մարդ, առանձնացվել են մյուս բանվորներից: Նա լսել է հրացանների կրակոցներ և դրանից հետո հայտնվել է այն մարդկանց թվում, ում ուղարկել են դիակները թաղելու: Երիտասարդ զինվորը փաստել է, որ նրանք բոլորը մերկ էին, նրանցից խլել էին հագուստը³⁴:

Խարբերդում ամերիկյան հյուպատոս Լեյսի Դեյվիսի՝ 1915թ. հուլիսի 11-ի հաղորդումը նույնպես ներկայացնում է հայ զինվորականների արքային ու բանտարկությունը: Հյուպատոսը գրում է, որ ոչ մի տարբերություն չի դրվել, թե ով է վճարել իր օրինական հարկը՝ զինվորական ծառայությունից ազատվելու համար, իսկ ով՝ ոչ: Վերջիններից վերցրել են գումարը և հետո բանտարկել. «Ասում էին, որ նրանց պետք է տանեին ինչ-որ տեղ, որ նրանք աշխատեն ճանապարհներին, սակայն ոչ ոք այլևս նրանց մասին ոչինչ չի լսել, և նրանց աշխատանքը, անկասկած, միայն պատրվակ էր»³⁵:

Իսկ Օսմանյան կայսրությունում Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների դեսպան Հենրի Մորգենթաուն գրում էր. «Շատ հաճախ հայ զինվորականներին ոչնչացնում էին խմբերով, քանզի սառնասիրտ կերպով նրանց զնդակահարելը դարձել էր ամենօրյա գործ»³⁶:

Օսմանյան բանակի վեներաբլայի սպա Ռաֆայել դե Նոգալեսը, ով 1915թ. մայիս ամսին Խնուսում տեսել է զինաթափված հայ զինվորների, այդ առիթով գրում է.

«Նրանք զինաթափված էին և այլորի պարկեր էին տեղափոխում: Նրանց օրապահիկը հազիվ 500 գրամ հաց էր, որը կառավարությունն էր հատկացրել: Ջինաթափ հայերին ուղեկցող ժանդարմներից տեղեկացա, որ նրանց կեսից ավելին մնացել են ճանապարհին՝ մահանալով ցրտից և սովից»³⁷:

Օսմանյան բանակի մեկ այլ սպա՝ Գալուստ Սյուրմենյանը ևս փաստում է. «Որոշված էր բոլոր հայ տղամարդիկը եղ թապուրիի անունին տակ հաւաքել տեղ մը եւ փճացնել զիրենք:

³² Գիբբոնս Հ. Ա., *Ժամանակակից պատմության ամենասև էջը. 1915-ի դեպքերը Հայաստանում*. Փաստեր և պատասխանատվություններ, Երևան, Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2003, էջ 10-11:

³³ Ավստրո-Հունգարիայի դիվանագետների հաղորդագրությունները Հայոց ցեղասպանության մասին (1915-1918), էջ 59:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 160:

³⁵ Նույն տեղում, էջ 163:

³⁶ Morgenthau N., *Ambassador Morgenthau's Story*, New York, 1918, pp. 302-303.

³⁷ Rafael de Nogales, *Four Years Beneath the Crescent*, New York. London, Charles scribner's sons, 1926, pp. 53-54.

Երզնկայի շրջանին մէջ, այդ նպատակին համար ընտրուած էր Սանսայի ձորը, որ կը գտնուի Երզնկայի ու Դերջանի միջեւ, Ճիպիճէի լեռան հարաւակողմը, Սարըգայայի ու Տերսիմի լեռներուն միջեւ, ուր Եփրատը Երզնկայի դաշտը մտնելու համար նեղ անցք մը գտած է, 8-10 քիլոմէթր երկարությամբ»³⁸:

Հ. Ղազարյանը գրում է, որ մինչև 1916թ. հունիս ամիսը Սեբաստիայում և նրա շրջակայքում կային դեռևս 10.000 հայ զինվորներ, որոնք աշխատել են զինվորական կայանում, ոմանք էլ՝ որպէս դերձակներ, կոշկակարներ «Իմալեթխանէ»-ում (արհեստանոց, գործարան), մյուսները՝ ալյուրի և հացի գործարաններում (դահնիլե): Արհեստավոր զինվորները կատարել էին նաև շինարարական աշխատանքներ և հայոց գերեզմանատան քարերով կառուցել են ուսուցչանոց, երեք զորանոց, հեծելազորի զորանոց, հիվանդանոց, Իթթիհադի ակումբ, պանդոկ և կազինո³⁹:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին բանակում զինաթափված զինվորներից և մեծահասակ տղամարդկանցից բացի, ովքեր հիմնականում որպէս բեռնակիր էին զորակոչվել, կանայք ևս ներգրավվել են աշխատանքային տարբեր գումարտակների մէջ և կատարել ցանկացած ծանր աշխատանք:

1914թ. դեկտեմբերին կազմվեցին «Օլամճի թապուր» բեռնակիր զնդերը: Այս բեռնակիր զնդերի մէջ ներգրավված հայ կանայք շալակած բեռ են տեղափոխել դեպի Կարին, Բասեն և Ալաշկերտ: Նրանցից շատերը մահացել են ցրտից ու սովից, ոմանք էլ համաճարակի զոհ են դարձել⁴⁰:

Տղամարդկանց հետ միասին կանանց, այնուհետև երեխաներին բանակում տարբեր բանվորական աշխատանքների մէջ օգտագործելու մասին է փաստում նաև պատմաբան, հրապարակախոս Ա. Անտոնյանը. «Վերջում այս հայերը՝ իրենց կանանց և երեխաների հետ, մեծ մասամբ գործածվեցին զինվորական աշխատանոցների մէջ»⁴¹:

Պատերազմի վերջին օսմանյան իշխանությունները ևս մեկ որոշում են ընդունում դեռևս ողջ մնացած ու բանակի շարքերում գտնվող հայ տղամարդկանց ոչնչացնելու մասին: 1918թ. փետրվարի 27-ին գլխավոր հրամանատար և պատերազմական նախարար Էնվեր փաշայի ծածկագիր հեռագրում պահանջվում էր կայսերական բանակում դեռ ծառայող հայ զինվորներին զնդակահարել, իսկ սպաներին՝ բանտարկել՝ մինչև հետագա հրամանները: Հրաման կար նաև 5 տարեկանից բարձր հայ անունը կրող բոլոր «պաշըպօզուքները» քաղաքից դուրս տանել ու սպանել⁴²:

Հրամանը Հալեպ հասավ մարտի սկզբին: 48 ժամ հետո ոստիկանությունը՝ իբր «անհրաժեշտ նախապատրաստութիւն», սկսեց հայերի տեղահանությունը, ինչպէս հանձնարարված էր Էնվեր փաշայի հեռագրում, սակայն «փոխանակ գործադրութեան հրամանին՝ հասաւ չգործադրելու հակահրամանը»⁴³: Բայց քանի որ արդեն սկսել էին, հետ դառնալ չցանկացան:

«Պէտք եղաւ հեռագրական փոխանակութեան մը, որուն վրայ իսկոյն անուն մը տուին ձեռնարկուած նախապատրաստութիւններուն, առարկելով թէ բան մը չէ, գաղթականները զինուորագրելու հրաման եկած է, զինուորական տարիք ունեցողները կը փնտռուին»⁴⁴:

³⁸ Սիրումէնեան Գ., *Տաճկահայ զինուոր եւ զինուորականութիւնը*, Պէյրութ, 1967, էջ 23:

³⁹ Ղազարեան Հ., *նշվ. աշխ.*, 1968, էջ 99:

⁴⁰ Մելիքեան Եղ., *Հարք-Խնուս*, Անթիլիաս, Լիբանան, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 1964, էջ 271:

⁴¹ Անտոնյան Ա., *Մեծ ոճիրը*, Երևան, Արևիկ, 1990, էջ 165:

⁴² Նույն տեղում, էջ 232-233:

⁴³ Նույն տեղում, էջ 233:

⁴⁴ Նույն տեղում:

Այնուհետև սկսվում է հայ գաղթականների զինվորագրությունը. «...և որոնց համար տաժանքի նոր օրեր կը սկսեին, որովհետև կը զինուորագրուեին իբր «աշխատատու», - թիապարտի պես բան մը»⁴⁵:

Օսմանյան բանակ զորակոչված հայ զինվորականները զանգվածաբար ոչնչացվեցին այն պետության կողմից, որին ծառայելու համար էին զորակոչվել: Պատերազմական դրության մեջ գտնվող պետության կողմից զինվորականին զինաթափելու և սպանելու մասին ընդունված որոշումը կարող է փաստել, որ գործ ունենք լավագույնս ծրագրված և նույնիսկ պատերազմում հաղթելու հեռանկարից էլ կարևոր մեկ այլ ծրագրի հետ, որն էր հայ ժողովրդին իր իսկ բնօրրանում ցեղասպանության ենթարկելը:

Հայերն օսմանյան բանակում. զորակոչ, զինաթափում, ոչնչացում

Անի Ոսկանյան

Ամփոփում

1914թ. օգոստոսին օսմանահպատակ հայ տղամարդիկ զորակոչվեցին բանակ: Զինվորագրությունը կատարվեց երեք փուլով: Սկզբում զորակոչի ենթարկվեցին 20-ից 45 տարեկան տղամարդիկ, այնուհետև՝ 15-ից 20 և վերջում՝ 45-ից 60 տարեկանները: Նոր զորակոչվածները միացան արդեն իսկ բանակում ծառայող հայ սպաներին ու զինվորներին: Այնուհետև, նախապես մշակված ծրագրի համաձայն, հայ զինվորականները զինաթափվեցին և ընդգրկվեցին բանվորական ու բեռնափոխադրման գումարտակներ, որին էլ հաջորդեց նրանց զանգվածային ջարդը:

Բանալի բառեր՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Հայոց ցեղասպանություն, օսմանյան բանակ, պատերազմական նախարարություն, զորակոչ, հայ զինվորներ և սպաներ, զինաթափման հրաման, բանվորական գումարտակներ:

Armenians in the Ottoman Army: Mobilization, Disarmament, Elimination

Ani Voskanyan

Summary

In August 1914, Armenian men of draft age were mobilized into the Ottoman army. There were three drafts. The first draft was for men between 20 and 40 years of age, the second from 15 to 20 and the final from 45 to 60. The newly recruited men joined the Armenian officers and soldiers already serving in the army. Then, according to a previously developed plan, the Armenian soldiers were assigned to working battalions, after which came their mass elimination.

Keywords: World War I, Armenian Genocide, Ottoman army, the Ministry of War, Mobilization, Armenian soldiers and officers, decree to disarm, labour battalions.

⁴⁵ Նույն տեղում:

Армяне в османской армии: мобилизация, разоружение, уничтожение

Ани Восканян

Резюме

В августе 1914г. западные армяне призывного возраста были мобилизованы в армию. Призыв проводился в три этапа. Первый призыв коснулся возрастной категории 20-45 лет, следующие два - 15-20 и 45-60 лет. Новобранцы пополнили ряды армянских офицеров и солдат, уже состоявших на службе в османской армии. Затем по предварительно разработанному плану османского правительства армянские солдаты были разоружены и распределены в трудовые батальоны, после чего последовало их массовое уничтожение.

Ключевые слова: Первая мировая война, Геноцид армян, Османская армия, Военное министерство, мобилизация, армянские солдаты и офицеры, разоружение, трудовые батальоны.